

Jasna Vuković*Odeljenje za arheologiju,
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu*

jvukovic@f.bg.ac.rs

Dominacija žena? Zastupljenost polova u korpusu kasnoneolitskih antropomorfnih figurina

Apstrakt: Na osnovu predubeđenja o tome da u neolitskim zbirkama antropomorfnih figurina dominiraju predstave žena formirani su narativi o postojanju kultova plodnosti i Velike majke, koji su danas iz akademske sredine prešli u sferu pseudonauke i aktivizma. Rezultati analize zastupljenosti polova na antropomorfnim predstavama sa pet vinčanskih lokaliteta otvaraju nova pitanja koja se tiču uloge i značenja prisutnih/odsutnih sekundarnih polnih karakteristika, kao i funkcije i značenja figurina uopšte.

Ključne reči: antropomorfne figurine, kasni neolit, predstave pola/roda, Velika boginja, kult plodnosti.

Praistorijske antropomorfne figurine obično se smatraju ekskluzivnim nalazima, a često predstavljaju i onu vrstu arheoloških predmeta koju prepoznaje i šira javnost. Od početaka discipline, figurine su bile osnov za razmatranja praistorijskog društvenog uređenja i religijskih predstava. Uprkos mnogobrojnim kritikama, do danas se u manjoj ili većoj meri održava ideja o tome da su one odraz obožavanja Velike boginje (ili Magna Mater, Boginje–majke, Majke–Zemlje) i kulta plodnosti. U savremeno doba, ideja o Velikoj boginji ponovo dobija na značaju, pre svega u javnoj sferi, i uglavnom je povezana sa feminističkim aktivizmom ili pseudonaukom. Svi ti narativi zasnivaju se na predubeđenju da u neolitskim zbirkama dominiraju predstave žena. Dok se u svetskoj arheologiji pitanja zastupljenosti pola/roda u vezi sa antropomorfnim figurinama razmatraju već decenijama, začuđujuće je da u domaćoj arheologiji ona skoro u potpunosti nedostaju. Zato je potrebno razmotriti zastupljenost polova, kako na osnovu publikovane građe, tako i novih istraživanja.

Figurine, matrijarhat, Boginja–majka i kult plodnosti

Kada se razmatraju antropomorfne figurine, neizbežno se dolazi do pitanja kulta plodnosti, reprodukcije i rađanja, a sve to u kontekstu neolita kao vremena ranih zemljoradnika dobija poseban značaj. Ideja Boginje–majke potiče još iz XIX veka, pre svega zahvaljujući radu Johana J. Bahofena iz 1861. (1990), jednog od prvih koji su formulisali pojam matrijarhata, odnosno ginekokratije, kao prvog stupnja u razvoju ljudskog društva, a zatim i drugih uticajnih naučnika – L. Morgana 1877. (1981), F. Engelsa 1884. (1960) i Dž. Frejzera 1890. (1937), između ostalih. Kao posledica ideje o postojanju društva u kome su dominirale žene, a s pojavom arheoloških nalaza figurina koje ih prikazuju, nastaje i ideja o praistorijskoj religiji u kojoj centralno mesto imaju žensko božanstvo i kult plodnosti (na primer James 1960).

Iako prve interpretacije praistorijskih figurina nisu nužno bile povezane sa kultom plodnosti i Velikom majkom, već Artur Evans neolitske figurine s Krita prepoznaje kao „prototipove“ Boginje majke, Ištar, koja u sebi objedinjuje principe majčinstva i devičanstva (prema: Ucko 1968, 409; cf. Talalay 1994, 167). Jedan od najizrazitijih zagovornika ideje o Velikoj boginji svakako je bio Dž. Melart, na osnovu bogatih nalaza figurina sa Čatal Hujuka i Hačilara (Mellaart 1964, 1970), koje je tumačio kao predstave vrhovnog božanstva, smatrajući „kult Majke boginje osnovom civilizacije“ (prema: Goodison and Morris 2013, 276). Otprilike u isto vreme je, međutim, ukazano na neosnovanost ideje da je u vreme praistorije postojala univerzalna religija u kojoj se poštovala Majka Zemlja u formi ženskog božanstva, koje se prepoznaje u antropomorfnim figurinama (Ucko 1968, 410), a ponuđene su i različite mogućnosti njihove interpretacije, kao i metodologija kojom ih je moguće razlikovati i identifikovati (Ucko 1962, 1968). Uprkos tome, od sedamdesetih godina XX veka se kao centralna figura i utemeljivač koncepta univerzalne Boginje–majke, pre svega na osnovu velikog broja figurina koje predstavljaju žene, nametnula Marija Gimbutas (Gimbutas 1982, 1989, 1991). Njene ideje o Staroj Evropi (Evropi pre dolaska Indoevropljana) mogu se ukratko predstaviti kao „matrijarhatska utopija“ (Hayden 1986, 25): matrilokalne, miroljubive, sedentarne zajednice, koje su volele umetnost postojale su do oko 3500. godine pre nove ere, kada su ih svrgnuli mobilni, patrijarhalni (patrilokalni), ratoborni, pastoralni Indoevropljani. Vrhovno božanstvo Stare Evrope, prema njenom viđenju, bila je Velika boginja – u svojoj osnovi androgina, jer je ona vrhovni stvaralac koji stvara život potpuno samostalno, a cela Evropa je u religijskom pogledu i socijalnoj organizaciji „homogenizovana“ (Tringham and Conkey 1998, 23) i egalitarna. Tako se stiče utisak o *dobrom* društvu, nasuprot onom zlom, muškom, sa oružjem koje ih je na kraju pokorilo (Goodison and Morris 2013, 271; Meskell 1995, 79). Celokupno viđenje pre– i postindoevropske Evrope kod M. Gimbutas predstavlja zapravo

set dihotomija: rodna ravnopravnost/muška dominacija, matrijarhat/patrijarhat, mir/rat, jednakost/hijerarhija itd, što se na kraju može izjednačiti sa pojmovima dobra i zla (G. Haaland and R. Haaland 1995, 106). Ovako pojednostavljeno viđenje praistorije, osim što je dalo krila pseudonauci, izazvalo je burne kritike i polemike u svetskoj arheologiji.

Ideja o postojanju matrijarhata odavno je oborena i danas se ta shvatanja smatraju samo jednom od epizoda u istoriji humanističkih disciplina. Uprkos tome što postoje indicije da su žene u neolitu mogle imati visok status, te da su neolitske zajednice u osnovi bile matrilinearne, pokazano je da ne postoji nijedan podatak koji ukazuje na to da su društvom upravljale majke. Štaviše, matrijarhatska društva su u antropologiji potpuno nepoznata, a kroskulturne studije su pokazale da ne postoje društva u kojima žene imaju viši status od muškaraca (prema: Hayden 1986, 26). Analize sprovedene u poslednjih nekoliko godina na skeletima sa neolitskih lokaliteta dodatno sve ubedljivije pokazuju da su bar neke neolitske zajednice u Evropi bile patrilinearno organizovane, a autori čak pretpostavljaju i da je to vreme u kome društvo sve više počiva na monogamiji (Rasteiro and Chikhi 2013).

Osnovne kritike koncepta Velike boginje M. Gimbutas tiču se njenog nenaučnog postupka argumentacije, pre svega upotrebe argumenta tvrdnjom (Tringham and Conkey 1998, 24), koji može biti potvrđen „samo verom“ (Hayden 1986, 22). Među takve tvrdnje i opservacije spadaju i interpretacije po kojima se apsolutno sve smatra simbolom Boginje, čak i sasvim uobičajeni geometrijski ornamenti kao što su kose, horizontalne ili vertikalne paralelne, cikcak i tala-saste linije, motivi riblje kosti, meandri, rombovi, ovali, spirale, tačke, tako da nije čudno što se B. Hejden zapitao da li je uopšte išta ostalo. Nadalje, čak se i upadljivo muška simbolika povezuje sa Boginjom, pa se u kritikama ističe da je „nešto suštinski nedosledno u ideji jelena–srne koji ide naokolo i lovi sam(a) sebe“ (Hayden 1986, 19; cf. Goodison and Morris 2013). Posebno joj se zamera, u strogo arheološkoj metodologiji, (svesno) zanemarivanje arheološkog konteksta neolitskih figurina: one su najčešće u velikoj meri fragmentovane i nalažene u (otpadnim) jamama (Tringham and Conkey 1998), što nikako ne odgovara predstavi „božanskog“.

Ideja o postojanju kulta Velike majke ima utemeljenje u ubeđenju da među antropomorfnim praistorijskim predstavama – figurinama dominiraju predstave žena i da one predstavljaju (vrhovno) žensko božanstvo. Još je šezdesetih godina prošlog veka ukazano na to da zagovornici koncepta Boginje majke svesno zanemaruju prisustvo figurina koje predstavljaju muškarce, kao i znatan broj onih bez ikakvih polnih karakteristika (Ucko 1968, 417). Prema konceptu M. Gimbutas, sve su figurine predstave boginja, bez obzira na ikonografske razlike. Naravno, i to je bio razlog za kritiku, pa osim činjenice da postoje i figurine bez naglašenog pola, postoji i diverzitet u količini i formi figurina na velikom

prostoru kako Evrope, tako i Bliskog istoka, a varijabilnost u oblicima, stepenu stilizacije i dekoraciji govori protiv teze o jedinstvenoj predstavi jedne univerzalne Boginje (Tringham and Conkey 1998, 27; Meskell 1995, 76).

U konceptu M. Gimbutas, Boginja je zapravo lišena seksualnih konotacija i postavljena više u neku metafizičku ravan (Meskell 1995, 79), jer neolitski ljudi nisu shvatali biologiju začeca, pa stoga nisu ni mogli da uoče vezu između seksualnog čina i reprodukcije (Gimbutas 1982, 196, 237). To je takođe jedno od centralnih mesta kritike njenog koncepta. Argumentovano je pokazano da nema osnova smatrati da lovci–sakupljači, a zatim i rani zemljoradnici nisu imali predstavu o mehanizmima reprodukcije (kako ljudi, tako i biljaka i životinja) (Hayden 1986, 22). Takođe je pokazano da nema osnova za shvatanje po kome su ljudi u vreme neolita živeli na ivici gladi, zbog čega je u religijskim uverenjima dominirao kult plodnosti (detaljnije: Bailey 1994a, 322–323). Kritike interpretacije ženskih predstava kao predstava Boginje plodnosti zasnivaju se, između ostalog, i na etnografskim podacima: ističe se prisustvo ženskih predstava u obredima prelaza u kojima se ulazak u novi životni položaj izjednačava sa ponovnim rođenjem, ali i korišćenje predstava trudne žene sa izraženim stomakom i grudima u inicijacijskim ritualima dečaka na prelazu u zrelo doba (G. Haaland and R. Haaland 1995, 117). Takođe, ističe se izrazito nizak status žena u zemljoradničkim društvima koja prepoznaju Majku Zemlju kao božanstvo (Hayden 1986, 27). Štaviše, ženske figurine se ponekad objašnjavaju i na sasvim suprotan način – kao deo strategije potisnute grupe (žena) da održi i promovise pojedinačne identitete njenih članova u borbi za dominaciju (Bailey 1994b).

Ozbiljna kritika koncepta Boginje došla je u najvećoj meri od strane feminističkih autora/autorki, i činjenica da oni kritikuju ideju o ženinoj superiornosti u nekom trenutku prošlosti može delovati paradoksalno. Naprotiv, pripadnice feminističke teorije smatraju da se teza o Boginji ponaša kao bumerang ženskom pokretu (Talalay 1994). S jedne strane, meta kritike je socijalni determinizam, po kome religijski simbolizam predstavlja projekciju stvarnosti, pa se ističe da su antropološka saznanja pokazala da postoje društva u kojima su žene uzvišene samo u religijskoj sferi, dok su u realnosti potčinjene. Drugim rečima, sve i da je postojao kult u kome centralno mesto ima neko žensko božanstvo, to ne dokazuje da su žene u realnosti na bilo koji način dominirale. S druge strane, matrijarhat, onako kako je prikazan u konceptu M. Gimbutas zapravo implicira da su žene moć imale samo zahvaljujući reproduktivnim (biološkim), a ne zahvaljujući svojim ličnim sposobnostima (Talalay 1994, 173). Promovisanje matrijarhata u onom obliku u kome su ga videli evolucionisti XIX veka zapravo podrazumeva da su se na počecima ljudskog društva muškarci promiskuitetno parili i da je jedino srodstvo bilo moguće prepoznati preko žena. To znači da se u sistemu unilinearne evolucije matrijarhat nalazi na nižem evolutivnom stupnju od patrijarhata (G. Haaland and R. Haaland 1995, 112; Eller 2001, 7). Tringham

i Konki naglašavaju da feministička teorija u arheologiji nema težište u razmatranju matrifokalnih koncepata, niti koncentrisanje na prepoznavanje žena u arheološkom materijalu, kao što su antropomorfne figurine, što, međutim jeste fokus literature o Boginji. Naprotiv, njena je suština kritičnost, tj. demistifikacija opšteprihvaćenih „činjenica“ o prošlosti koje se uzimaju zdravo za gotovo jer su ih postavili autoriteti, kao i promena arheološke prakse i načina na koji se znanje o prošlosti konstruiše i prezentuje (Tringham and Conkey 1998, 44). Zanimljivo je, međutim, da feministički autori, iako su kritikovali svodenje žene na njene biološke karakteristike, nisu uočili ili se nisu zainteresovali za koncept po kome se muškarci (muška božanstva ili pratioci Velike boginje) prikazuju u formi životinja (Mellaart 1967; cf. Hayden 1986, 24). U kontekstu razmatranja antropomorfni figurina, upadljivo je i izbegavanje i oklevanje prilikom određivanja pola na figurinama.¹

Koncept Boginje, aktivizam, javni prostor i pseudonauka

Poseban i važan aspekt koncepta Boginje je činjenica da je on iz akademske sredine² prešao u sferu pseudonauke, dnevne politike i aktivizma. S jedne strane, u društvenoj sferi se prepoznaje i tzv. „Boginjin pokret“ (*Goddess movement*) (Tringham and Conkey 1998), koji je dobio široku podršku, kao argument za davanje legitimnosti feminističkim ciljevima. Još je sredinom devedesetih godina (Meskell 1995) istaknuto da je ta ideja veoma primamljiva feminističkim aktivistkinjama, kao i čitavom spektru nju ejdž pokreta i religija, jer pruža alternativne istorijske projekcije o onome šta određene grupe smatraju poželjnim, a sve to rezultira ginocentričnim, mitologiziranim interpretacijama. Drugim rečima, prošlost se koristi u sadašnjosti kao istorijski autoritet za pokušaje da se

¹ Tako, na primer, u analizi figurina sa Selevca, svi elementi osim vulve i falusa vrlo se rigorozno isključuju kao odrednice pola. Štaviše, naglašava se da se, s obzirom na izrazito nisku zastupljenost ovih elemenata, može zaključiti da oni nisu imali nekog posebnog značaja, ili je postojao dobar razlog zašto su izostavljeni (Milojković 1990, 415–416). Razlog za ovako rigidan stav možda se može naći u izrazito feminističkim pozicijama rukovodilaca istraživanja, koji su upravo istupali u kritikama koncepta Boginje majke (Tringham and Conkey 1998), pa su, moguće je, pokušali i ovim da istaknu njegovu besmislenost i neosnovanost.

² Ipak, on je u njoj i dalje prisutan, iako možda ne upadljivo. Tako su, na primer, na nedavno održanoj međunarodnoj konferenciji u razmatranju slikanih geometrijskih ornamenata na neolitskom posudu, autori u središnjoj, glavnoj zoni ukrasa prepoznali tzv. „niže nebo“, gde su prikazani simboli plodnosti i znaci boginje Majke Zemlje; na stopi posude, koju autori interpretiraju kao prostor ispod zemlje, nalaze se paralelne linije koje su protumačili kao Majku Zemlju koja nosi useve (Nikolov and Takorova 2021).

ostvari jednakost (ili čak superiornost) polova/rodova: Boginja je sredstvo kojim, putem drevnog pretka, feminističke grupe pokušavaju da ojačaju, a Zlatno doba Stare Evrope kao način da se civilizacija „vrati na pravi put“ (G. Haaland and R. Haaland 1995, 106). Tako tzv. „debata o Boginji“ stavlja u fokus pitanja roda u savremenom društvu i odražava način na koji ono projektuje aktuelna pitanja na prošlost (Goodison and Morris 2013).³ Zanimljiva je i veza između koncepta Boginje i ekofeminističkih pokreta: njihovi aktivisti prave paralelu između (lošeg) tretmana žena i tretmana prirodne sredine; ta analogija ističe kontrast između matrijarhalnih društava, koja su živela u harmoniji s prirodom i patrijarhalnih, koja eksploatišu prirodna blaga (Eller 2001, 17). Ideja Boginje i matrijarhata, dakle, u javnom diskursu ponovo dobija na značaju, što je posledica politizacije pitanja roda, čemu se pridružuju antirasističke i antikolonijalne ideje, ali i pseudonauka. Autori sve obimnije literature na ovom polju uglavnom su aktivisti ženskih i političkih pokreta: tako se, na primer, u afričkim studijama ističe matrijarhalna prošlost Afrike kao izvor snage njenih žena za političko delovanje protiv nasilja, patrijarhata i imperijalizma u postkolonijalnim uslovima (Amadiume 1997) ili se poziva na „svest o Boginji“ i potrebu za njenim ponovnim oživljavanjem, kao posledicom pokreta o ravnopravnosti žena i potrebom za osvešćivanjem u vezi sa ekološkom krizom (Lagano 2009). Zato nije čudno što se ideja o matrijarhatu smatra mitom i široko se kritikuje (Eller 2001), ali se ističe i to da je reakcija akademske sredine na koncept (i pokret) Boginje „zastrašujuća sekularizacija i defeminizacija materijala“ (Goodison and Morris 2013, 278). Na tragu ideje o kontinuitetu ženskog božanstva (Gimbutas 1999), a ponovo sa ciljem afirmacije ženskih pokreta, su i publikacije (često okarakterisane kao naučno-popularne) u kojima se zapravo sva ženska božanstva prikazuju kao različiti pojavni oblici jedne univerzalne Boginje. Jedna od njih objavljena je i kod nas (Liversejdz 2010)⁴: u njoj se razmatraju različite ženske (i ne samo ženske) predstave, od paleolita do hrišćanstva, i veoma pojednostavljeno se (a vrlo često i potpuno pogrešno) predstavljaju „dometi“ žena u prošlosti: na primer, one se smatraju predvodnicama neolitske revolucije, što verovatno treba da bude inspiracija današnjim ženama da preuzmu svoju sudbinu u svoje ruke u borbi za ravnopravnost.

---

³ Autorke posebnu pažnju posvećuju „Boginjnim turama“ na Čatal Hujuku, tj. svojevrsnim hodočašćima koje pripadnice Boginjinog feminističkog pokreta sprovede da bi „iskazale poštovanje zemlji kulture drevne Boginje“ (Goodison and Morris 2013, 276–277).

⁴ Toni Liversejdz (ili Liversaž, u zavisnosti od transkripcije) je našim izdavačima zanimljiva verovatno zato što je prevela niz dela srpskih i jugoslovenskih pisaca na danski jezik, a bila je aktivistkinja feminističkog pokreta. U sličnom kontekstu valja pomenuti i nedavno objavljenu knjigu „Venera i Afrodita. Istorija jedne boginje“ Betani Hjuž, u izdanju Lagune.

Ideje koje je promovisala M. Gimbutas postale su uporište i za pseudonauku, i to ne samo po pitanju neolitskog društva u kome dominiraju žene. Kao što je ukazala L. Meskel, to društvo se smatra *dobrim*, kreativnim, egalitarnim, slobodnim. Ideje o takvoj Zlatnoj prošlosti, koja se smatra korenom evropske civilizacije, posebno na tlu naše zemlje,⁵ naročito su prisutne u „sivoj zoni“ – u javnom prostoru, gde dospevaju posredstvom medija. Tako se, na primer, iznova ističe miroljubivost i egalitarnost vinčanskog društva, a kao jedan od lajtmotiva koncepta Boginje i ekološki prihvatljivo vinčansko graditeljstvo, ideal današnjih arhitekata jer uključuje prirodne materijale i podno grejanje. U tom narativu (ženske) figurine imaju izuzetno značajno mesto, jer njihove istaknute oči označavaju pažnju i brigu, kao što majka brine o svojoj deci, a raširene ruke u vremenu bez ratnih sukoba – srdačnost i dobrodošlicu.⁶ Svakako, koncept Boginje u ovom kontekstu nije vezan za ideje feminizma i rodne ravnopravnosti, već ima potpuno drugačiji kurs kojim se ukazuje na postojanje kulturnog kontinuiteta.

Ženske figurine, kult plodnosti i matrijarhat u tradicionalnoj arheologiji

Debata o (ne)postojanju matrijarhata i centralnom mestu kulta ženskog božanstva plodnosti je, možda i iznenađujuće, u velikoj meri zaobišla tradicionalnu arheologiju u bivšoj Jugoslaviji. Iako se kult plodnosti smatra duhovnom nadgradnjom ekonomske baze koju predstavlja poljoprivreda, ističe se opreznost u pogledu arheoloških podataka koji bi rasvetlili pitanja „porodične, rodovske i eventualno plemenske strukture... ili položaja muškarca prema socijalno-ekonomskom položaju žene“ (Glišić 1968, 29). Iako neki autori nisu dovodili u pitanje postojanje matrijarhata u vreme neolita (Cermanović 1956), te su figurine videli kao predmete kulta plodnosti koji odražavaju matrijarhalno rodovsko uređenje (Batović 1978, 515; Benac 1978, 443; Garašanin 1968, 244), imajući u vidu oslanjanje u velikoj meri na Engelsa i Morgana, možda začuđuje činjenica da ideja o postojanju matrijarhata zapravo nije uzela većeg maha. Tako J.

⁵ U pseudonaučnim ili autohtonističkim krugovima, ideja Stare Evrope M. Gimbutas (koja je obuhvatala veći deo evropskog kontinenta) volšebno se izjednačila sa Vinčanskom kulturom.

⁶ <https://www.novosti.rs/vesti/beograd.74.html:476726-Zlatno-doba-ljudske-civilizacije-rodjeno-u-beogradskom-komsiluku>

<https://www.novosti.rs/vesti/beograd.74.html:601447-Beogradske-price-Zabasalismo-u-bespuce-na-putovanju-ka-precima>

<https://www.espreso.co.rs/vesti/drustvo/639079/vinca-arheologija-praistorija-kultura-vincansko-pismo-srbija-beograd-grocka>

Glišić smatra „vladavinu žena“ suviše pojednostavljenom slikom i suprotstavlja se ideji da je ona bila univerzalna faza društvenog razvitka (Glišić 1968, 46 i dalje). Štaviše, on kritikuje socijalni determinizam (*Ako bi za sagledavanje društvenog statusa između muškaraca i žena bila meritorna samo brojna dominacija ženskih figurina, onda bi posle tolikog pojednostavljenja s podjednakim „opravdanjem“ moglo da se insistira i na unapred apsurdnom zaključku po kome bi naprimer vinčansko stanovništvo bilo u ogromnoj većini sastavljeno od pripadnica ženskog pola!*), i smatra da prevaga ženskih figurina predstavlja samo „privid matrijarhata“. Iako pod uticajem Bahofena prihvata shvatanje po kome muškarci o svojoj ulozi u reprodukciji nisu imali nikakve predstave, pa zbog toga smatra da su Vinčanci visoko cenili funkciju materinstva, ipak ostaje oprezan, predlažući da su žene u Vinčanskoj kulturi imale značaj u kući i porodici, a muškarci izvan porodičnog kruga. Stiče se utisak da su ovim iscrpljena pitanja matrijarhata na prostoru centralnog Balkana, jer kasnije detaljne studije ove teme potpuno nedostaju.

Prve interpretacije vinčanskih figurina svakako se vezuju za M. Vasića (1936): iako on mnoge od antropomorfnih predstava povezuje sa starogrčkim elementima (na primer, interpretacije figurina kao „hoplita“ ili identifikovanje predstava šlemova ili oklopa), on steatopigne figurine povezuje sa kultom plodnosti, ali predimenzionirane gluteje dovodi u vezu sa arhajskom jonskom umetnošću. U drugoj polovini XX veka, razmatranja funkcija figurina i zastupljenost predstava polova nisu bila sasvim izuzeta, iako detaljne statističke analize nisu sprovedene. Tako J. Glišić smatra da, pošto je keramika spadala u krug ženskih poslova, a plastika pripada keramičkoj produkciji, ona je „opterećena vrednovanjem stvari viđenih očima žena, a ne očima muškaraca“. ⁷ Nadalje, on pominje postojanje muških figurina, koje su po pravilu „ne samo nage, nego i sa izrazito naglašenim seksualnim prizvukom, dok su ženske figurine skoro isključivo okarakterisane sekundarnim oznakama seksa i primarnim oznakama materinskih funkcija“ (Glišić 1968, 48). D. Srejić (1968) takođe kritikuje povezivanje ženskih figurina sa Magna Mater, ukazujući na to da se značenje i upotreba figurina s centralnog Balkana ne može rešavati analogijama sa drugim oblastima, misleći pre svega na Egeju i Bliski istok. Iako uzima u obzir različite potencijalne funkcije figurina kao igrački, predmeta magije ili amuleta, on ih ipak odbacuje, odlučujući se za više „metafizički“ smisao figurina. Takođe, ukazuje na to da je pol predstavljen na veoma malom broju figurina, kao i da prikazane sekundarne polne karakteristike nikada nisu u korelaciji sa funkcijom plodnosti

⁷ Ovde se u stvari može prepoznati prilično moderno viđenje figurina kao odraza sopstva i predstave pojedinca, nekoliko decenija pre nego što su ta pitanja počela da dobijaju značajno mesto u analizi figurina u svetskoj arheologiji, pre svega u radu D. Bejlja.

i materinstva. Ipak, ne isključuje postojanje Velike majke bogova, mada smatra da je u vreme neolita njen pojam tek u fazi formiranja. Odsustvo personalizma i stilizacija se takođe ističu kao argumenti protiv teze o postojanju kulta Velike majke (Tasić 1973, 37), a M. Garašanin sasvim usputno konstatuje da nasuprot „školskom i ukorenjenom mišljenju“ da su ženske figurine predmet kulta Boginje–majke stoji pretpostavka da su te figurine mogle služiti u nizu različitih rituala (Garašanin 1978, 195).

Od kraja šezdesetih godina prošlog veka, čini se, rasprava o potencijalnoj dominaciji žena u neolitskom društvu, kao i (ne)postojanje kulta Velike majke se, osim sasvim usputnih opaski, gotovo uopšte ne razmatraju, a istraživači se figurinama bave isključivo iz ugla stila, ikonografije i relativne hronologije. Podaci o predstavama pola, kao i bilo kakve interpretacije, uglavnom izostaju. Ideja o Boginji, međutim, i dalje, doduše sasvim retko „provejava“, pre svega u razmatranjima ranog neolita, kada, prema (neargumentovanom) tumačenju istraživača, nastaje mit o Velikoj majci (Stanković 1992, 131), a figurine se i otvoreno nazivaju Boginjama majkama (Stanković and Leković 1993, 178). Zanimljivo je i jedinstveno pominjanje Velike majke boga (Sanev 2006): za razliku od ginekocentričnog shvatanja pobornika ideje o matrijarhatu, ovde se muškarac ističe kao nosilac neolitskog napretka, koji je, zahvaljujući pojavi slobodnog vremena, počeo da se bavi i duhovnom nadgradnjom, odakle su nastale i figurine. Majka boga personifikovana je u ženskom telu, koje je stub porodice i simbol reprodukcije, a kultu plodnosti pripadaju i malobrojne figurine koje predstavljaju muškarce–oploditelje Svete majke.

Da li neolitske figurine najčešće predstavljaju žene: metodi identifikacije i ograničenja

S obzirom na dugotrajnu prevagu ideje o dominaciji ženskih predstava u korpusu antropomorfnih neolitskih figurina, koja se i dalje veoma tvrdoglavo održava, potrebno je razmotriti procentualnu zastupljenost predstava pola na vinčanskim figurinama u Srbiji. Pri identifikaciji pola istraživač se, međutim, suočava s mnogobrojnim izazovima i ograničenjima. U literaturi je više puta ukazano na opasnosti interpretacija predstava pola/roda na osnovu prikazanih seksualnih karakteristika. Upozoravano je na to da „naše“ posmatranje roda/pola kao binarnih opozicija (žensko naspram muškog) po svoj prilici nije postojalo u neolitskom društvu, te da su predstave o rodu bile daleko fluidnije, tim pre što su poznata društva u kojima rodne uloge nisu ni u kakvoj vezi sa polom (Bailey 2013, 248; Kuijt and Chesson 2005; Mina 2007, 267). Tako se za neolitske figurine predlažu bar četiri roda: muški, ženski, „treći“, bez prikazanih polnih

karakteristika i „četvrti“ rod – kod koga su prisutne i muške i ženske osobine (Marangou 2009, 82).⁸ Pritom, aseksualne predstave ne moraju nužno značiti ljude bez pola/roda, već je moguće da predstavljaju pojedince u „bezrodnim“ fazama života, odnosno decu, iako su i ona mogla imati imati rodne identitete, ili su ga nekim dodatnim elementima, na primer „odećom“ i/ili ukrasima od propadljivih materijala, dobijala (Mina 2007, 267).

U pokušaju dobijanja kvantitativnih podataka, osim velike fragmentovanosti materijala, međutim, javljaju se mnogobrojne teškoće. Pre svega, postavlja se pitanje kriterijuma na osnovu kojih će se izvršiti atribucija. Naravno, sasvim je očigledno da bi osnovni kriterijum bile primarne polne karakteristike, odnosno predstave falusa i vulve. Takve predstave, međutim, jako su retke. Kod sekundarnih karakteristika, pre svega predstava grudi, mnogi istraživači, a posebno feministički autori, sve više pokazuju oprez, iz više razloga, ali najviše zato što je u svim asemblažima figurina potvrđeno postojanje predstava s karakteristikama oba pola („četvrti rod“) (Biehl 1996; Marangou 2000, 232; Marangou 2009, 82), dok se javljaju i predstave žena bez prikaza dojki. Svakako je jedan od kriterijuma istaknut stomak, koji se obično povezuje sa predstavama trudnica (Bailey 1994a, 324) ili istaknuti, tj. prenaplašeni gluteji (Daems 2004; Mina 2008, 117–188). U oba slučaja je teško razdvojiti ideju praistorijskog zanatlije, odnosno sasvim sigurno utvrditi da li istaknuti stomak/gluteji predstavljaju samo ženu, trudnicu ili jednostavno bilo koju osobu. Zato su neki autori razvili metodologiju po kojoj se stomak rangira u nekoliko kategorija: osim notiranja da je prisutan, može biti manje ili više naglašen ili naturalistički predstavljen (Milojković 1990), no i u ovom slučaju se analiza mora zasnivati na prilično subjektivnom osećaju istraživača, pa rezultate svakako treba prihvatiti sa rezervom. Dodatno, istraživači često „imputiraju“ svoje predstave i asocijacije i vide ono što zapravo ne postoji, a umesto opisa odmah pružaju interpretaciju. Kao očigledan primer navodi se „stomak trudnice“ umesto „izražen stomak“ (Lesure 2002, 588). U tom pogledu značajna je analiza predstava potencijalnih „trudnica“ sprovedena na 159 ranoneolitskih starčevačkih figurina s prostora centralnog i severnog Balkana (Tripković et al. 2017), u kojoj je pokazano da hipoteze o povezanosti figurina i plodnosti nemaju osnova, odnosno da bar zasad ne postoji način da se empirijski testira eventualna povezanost između predstava manje ili više naglašenog stomaka i trudnica. U slučaju predstava gluteja postoji sličan problem. Čini se da se kod izrazito naglašenih gluteja, odnosno „steatopigičnih“ predstava s velikom verovatnoćom može govoriti o ženskoj predstavi. Kada su u pitanju vinčanske figurine, međutim, a imajući u

---

⁸ Na ovom mestu valja podvući da se ovde navedene kategorije „trećeg“ i „četvrtog“ roda odnose isključivo na analize figurina, a ne na tzv. treći rod (*non-binary gender*), koji podrazumeva rodni identitet koji nije ni ženski ni muški, odnosno ljude kod kojih se pol ne poklapa sa rodnim identitetom.

vidu asemlaž s Pavlovca, takve predstave uz nekoliko izuzetaka nedostaju, a predstave muškaraca mogu takođe imati gotovo identično izvedene gluteje kao i ženske figurine. Na ovom mestu treba istaći još jedan zanimljiv primer koji dodatno relativizuje kriterijume za utvrđivanje roda/pola. Radi se o jednoj od već „tipičnih“ predstava muškaraca sa prikazanim genitalijama i ukrasima u vidu narukvica i pojasa. Sa zadnje strane su prikazani gluteji u vidu dve aplikacije u obliku zrna kafe (Vuković and Perić 2014, fig. 1). Osim toga što je ovakav način prikazivanja gluteja neuobičajen, čini se da bi ovu aplikaciju bilo moguće identifikovati i kao predstavu vulve, čime bi ova figurina potpala u kategoriju „četrto“ roda, tj. hermafrodita ili hibrida.

Neki autori su predložili i to da se utvrdi eventualna korelacija između predstava žena i određene dekoracije, predstava ukrasa i odeće, kao i stava (sedeći, uspravni) i položaja tela i ruku (Biehl 1996, 163), a predloženo je da se oblik tela figure (na primer, sa uskim strukom i izraženim kukovima, tj. konture peščanog sata) može uzeti kao kriterijum za određivanje (ženskog) pola/roda (Mina 2008, 117–118). Dodatno, a s obzirom na čestu stilizaciju figurina, ponekad nije sasvim jasno šta potencijalno polno „osetljivi“ delovi figurina zapravo predstavljaju; to je posebno slučaj kod predstava falusa, jer ponekad nije moguće utvrditi da li se možda radi o predstavi pupka (Marangou 2009).

Uprkos tome što danas u literaturi mnogi autori ukazuju na postojanje predubeđenja o tome da neolitske (i ne samo neolitske) figurine u najvećem broju slučajeva predstavljaju žene i ističu da je većina bez ikakvih polnih karakteristika (Bailey 2013, 246; Kuijt and Chesson 2005; Talalay 1993), i dalje ima veoma malo studija koje o tome pružaju i kvantitativne podatke. Noviji podaci o figurinama sa Čatal Hujuka, kao sinonima za predstave „Boginje“, pokazuju da ženske predstave na tom lokalitetu zauzimaju izrazito mali procenat od ukupnog broja antropomorfnih predstava – svega 3% (Nakamura and Meskell 2009, 206). Među figurinama predinastičkog Egipta dominiraju ženske predstave, za kojima slede one bez izraženih polnih karakteristika, ali autor iskazuje opreznost i smatra da je veoma moguće da su neke od figurina pogrešno interpretirane (Ucko 1968, 176). Za neolit i rano bronzano doba u Grčkoj, jugoistočnoj Evropi i na Bliskom istoku takođe se navodi da dominiraju ženske predstave (prema kriterijumu po kome predstave vulve ili dojki predstavljaju ženu), slede one bez izraženih oznaka pola, dok su predstave muškaraca ekstremno retke i zauzimaju samo procenat ili dva, s tim da njihov broj raste u bronzanom dobu, što je posledica promena u društvu, kada na figurinama počinju da se ističu status ili zanimanje (Marangou 2009). Za neolitske figurine s Krita pojavljuju se i izračunati procenti: dominiraju aseksualne predstave (40,7%), slede ženske (37,3%), dok su muške malobrojne (9,2%) (Ucko 1968, 316, Table 6.2). Koliko se procentualna zastupljenost može razlikovati u zavisnosti od kriterijuma za određivanje pola govore noviji podaci, prema kojima ženske predstave apsolut-

no dominiraju (67%), dok su aseksualne zastupljene sa 18%, a muške samo s 2%, iako se ističe da broj aseksualnih predstava raste u kasnom neolitu na račun ženskih, ali procenti izostaju (Mina 2008). Analiza svih neolitskih predmeta na kojima se mogu naći oznake pola/roda (osim keramičkih, i kamene figurine, privesci–amuleti, delovi posuda) iz Tesalije pokazali su sasvim drugačije rezultate (Nanoglou 2010). Analizom je obuhvaćeno 1250 neolitskih predmeta, a rezultati su pokazali dva veoma važna zaključka: da su predstave bez oznaka pola dominantne, a predstave primarnih polnih karakteristika – vulvi i falusa – podjednako zastupljene, i to u izuzetno niskom procentu (ukupno nešto preko 8%) (Nanoglou 2010). U ranom neolitu Severne Makedonije se čini da postoje razlike između pojedinačnih lokaliteta: dok u Anzabegovu prednjače aseksualne predstave, sa vrlo malo ženskih i nijednom muškom, generalno dominiraju ponovo ženske predstave, identifikovane na osnovu prisustva i primarnih i sekundarnih polnih karakteristika (Naumov 2015, 221–223). Ako bi se publikovane količine prebacile u procenat, ženskih predstava bi bilo negde oko polovine, ali bi aseksualne sledile odmah za njima. Čini se, međutim, da bi ovakve procentualne odnose trebalo uzeti sa rezervom, jer je analiza vršena samo na publikovanom materijalu. Imajući u vidu činjenicu da se za publikovanje obično pravi selekcija i biraju „lepi“⁹ i očuvaniji primerci, verovatno je da je zastupljenost ženskih predstava precenjena u odnosu na ostale; takođe, na konačne procenatne podatke bi uticao i podatak o broju polno neosetljivih delova figurina, koji nedostaje.

Evidencija u vinčanskom materijalu: zastupljenost polova i nova pitanja

Kada je reč o kasnom neolitu na području centralnog Balkana, odnosno vinčanskim figurinama, začuđujuća je nesrazmera između (malog) broja radova, posebno problemski orijentisanih studija, i gotovo kulturnog mesta koje su tokom decenija dobile u srpskoj arheologiji. Za eponimni lokalitet se pominje da broj ženskih figurina nije dominantan i da na najvećem broju figurina pol uopšte nije prikazan (Tasić 2008, 145), ali zasad jedini rad koji se bavi problematikom predstava pola/roda na figurinama iz Vinče publikovan je tek nedavno (Lazić 2015). M. Lazić u svojoj analizi uopšte ne razmatra mogućnost prisustva predstava bez polnih karakteristika i zaključuje da su sve figurine bez prikazanih ženskih primarnih ili sekundarnih atributa zapravo predstave muškaraca, iz čega proizlazi

⁹ Činjenica da su ženske predstave često brižljivije izrađene i bogatije ukrašene svakako ne treba da ostane po strani i ta pojava bi trebalo da se posebno ispita. Time bi bila pokrenuta pitanja funkcije bar jedne grupe figurina, ali i pitanje identiteta zanatlija, njihove veštine i eventualne specijalizacije.

da oni dominiraju u vinčanskom asemblažu figurina sa čak 65%. Zbog odsustva detaljnih analiza čak i ikonografskih elemenata, poslovičnog razmatranja isključivo stilsko-tipoloških karakteristika ili umetničkog izraza i dometa i pogotovo odsustva kvantitativnih podataka, ali i načina publikovanja (bez tabela i detaljnih prikaza podataka), pokušaj utvrđivanja procentualne zastupljenosti predstava pola/roda na figurinama na lokalitetima u Srbiji predstavlja gotovo neizvodljiv zadatak. Iako je poznato nekoliko stotina vinčanskih lokaliteta, bilo je moguće analizirati samo pet.¹⁰ Imajući u vidu metodološke teškoće u utvrđivanju pola o kojima je već bilo reči, preliminarna analiza je još jednom pokazala da kriterijumi identifikacije (primarni i sekundarni polni atributi, oblik tela, predstave odeće) nisu pouzdani u utvrđivanju pola, pa se postavlja pitanje opravdanosti pokušaja sprovođenja sličnih analiza. Prema kriterijumima koji namerno povećavaju šansu da figurina bude opredeljena u ženski pol, rezultati su pokazali da su predstave bez polnih atributa izuzetno brojne i da dominiraju u asemblažima figurina na dva lokaliteta (Grivac i Selevac). U odnosu na muške predstave, ženske jesu brojnije, ali se čini da je u tom pogledu od značaja i ukupan broj pronađenih figurina. Podaci za Čukar upućuju na to da se razlike u procentualnoj zastupljenosti između različitih kategorija smanjuju što je asemblaž brojniji, pa su ženski i aseksualni (i neopredeljivi) primerci zastupljeni u gotovo istom procentu.¹¹ Neobično visok procenat muških predstava na Čukaru (11%)¹², sasvim je moguće, može biti posledica nekih lokalnih specifičnosti, što tek treba posebno istražiti. Ukratko, ovi podaci ne govore ništa novo, a rezultate treba uzeti sa rezervom.

S druge strane, analiza sekundarnih polnih karakteristika otvorila je i nekoliko veoma važnih pitanja koje je potrebno detaljnije razmotriti. Pre svega, predstave grudi, pokazalo se, nisu nužno indikator pola. Na Grivcu, od 11 celih figurina, koje prema obliku tela mogu da se okarakterišu kao predstave žena, grudi nedostaju na tri primerka, a ni na Selevcu grudi ne moraju biti u korelaciji sa drugim atributima ženskog pola. Primerci sa Čukara dodatno relativizuju

---

¹⁰ Cilj ove preliminarne analize je da se na osnovu publikovanih podataka za četiri lokaliteta: Grivac (Zorbić 2004), Selevac (Milojković 1990), Divostin (Letica 1988) i Vinča (Vasić 1936; Lazić 2015) i analize asemblaža figurina sa lokaliteta Pavlovac–Čukar, utvrdi zastupljenost ženskih/muških i predstava bez polnih atributa. Činjenica da je od pet lokaliteta samo jedan asemblaž rezultat novih istraživanja (Pavlovac–Čukar), da su dva objavljena u saradnji sa američkim kolegama (Divostin i Selevac), a jedan (Vinča) većim delom rekonstruisan na osnovu građe objavljene 1936. godine, je dodatno obeshrabrujuća.

¹¹ „Razrađeniya“ statistička analiza zastupljenosti pola/roda u asemblažu figurina sa Čukara na osnovu različitih kriterijuma, kao i detaljna analiza korelacije različitih delova tela i njihovo značenje biće tema posebne studije, koja je u pripremi.

¹² U ranije publikovanom radu (Vuković and Perić 2014) navedena je zastupljenost od 8%, međutim, naknadnom obradom celokupnog materijala taj se procenat povećao na 11%.

Slika 1. Figurina koja predstavlja vitko žensko telo, ali bez predstava grudi, lokalitet Pavlovac-Čukar

značaj ovog atributa. Na tri primerka (od ukupno 8) koji nesumnjivo pokazuju trudnice¹³ stanje očuvanosti je takvo da je nesumnjivo da grudi namerno nisu bile prikazane. Još važnija je, čini se, jedna grupa figurina koju karakteriše vitko žensko telo s blago naglašenim bokovima i glutejima. Na takvim figurinama predstave grudi po pravilu nedostaju (Slika 1). S druge strane, grudi se pojavljuju na primercima sa izraženim naslagama iznad kukova i blago naglašenim, opuštenim stomacima. Sve ovo ukazuje na to da su predstave grudi pre u korelaciji sa predstavom zrelih, starijih žena, nego žena uopšte, pa se stoga mogu pre smatrati indikatorom uzrasta, a ne pola. Slično je utvrđeno i na figurinama sa Čatal Hujuka (Nakamura and Meskell 2009, 211–212, table III).

Ni predstave grudi ne moraju uopšte biti u vezi sa ženskim polom, a aplikacije na gornjim delovima tela figurina, moguće je, predstavljaju nešto sasvim drugo. Tako su na jednom primerku figurine iz Grivca na torzu predstavljene 3 (od verovatno 4) aplikacije (Zorbić 2004, T. 10.15/e), 1 očuvana na grudima, i 2 na stomaku, pa je moguće da ovde uopšte nije u pitanju predstava grudi. Jedan pri-

¹³ Ovde se radi o primercima sa predimenzioniranim stomakom, ne o onima na kojima je on samo naglašen.

Slika 2. Stubasta figurina sa predstavom falusa i grudi, lokalitet Pavlovac-Čukar

merak donjeg dela figurine¹⁴, uz predstave grudi, na zadnjoj strani ima i gluteje modelovane kao zrno kafe (T. 10.9/b), slično već opisanoj figurini s Pavlovca. S obzirom na njihov izgled, moguće je da se ovde radi o predstavi nekog drugog dela tela, možda vulve ili čak muških genitalija, čime bi ovaj primerak spadao u grupu hibrida. U pavlovačkom asemblažu, grudi se mogu pojaviti na figurinama na kojima je nesumnjivo predstavljen falus (Slika 2), i to na najmanje 3 primerka; u tim slučajevima se postavlja pitanje da li one uopšte predstavljaju polnu odrednicu ili imaju neki drugačiji smisao.

Zaključak

Ideje o matrijarhatu i opšteprisutnom neolitskom kultu Boginje–majke ili Velike boginje, zasnovane na pretpostavljenoj brojčanoj dominaciji ženskih antropomorfnih predstava, iako odavno odbačene u svetskoj literaturi, i dalje su prisutne, prevashodno u javnoj sferi. U akademskoj sredini, s druge strane,

¹⁴ Na osnovu crteža se čini da se radi o „skraćenoj“ figurini, bez predstave nogu, koja se završava neposredno ispod struka. Zbog tog oblika je predstava „gluteja“ dodatno intrigantna.

upadljivo je odsustvo problemskih studija u vezi sa figurinama, istraživači se zadovoljavaju stilsko-tipološkim razmatranjima, a veza između figurina i potencijalnog kulta plodnosti, iako se eksplicitno ne pominje, čini se da se još uvek, makar prećutno, uzima u obzir. Zato je iznenađujuće upadljivo odsustvo analiza koje bi pružile makar osnovne kvantitativne podatke o zastupljenosti pola/roda na kasnoneolitskom vinčanskom materijalu. Preliminarne analize sprovedene na materijalu sa 5 lokaliteta u ovom radu ukazuju na neosnovanost tvrdnji o daleko nadmoćnoj brojčanoj dominaciji ženskih i još jednom potvrđuju značajnu zastupljenost, a nekad i dominaciju predstava bez atributa pola. Još je značajnije, međutim, to što su one još jednom pokazale nepouzdanost dosad korišćenih kriterijuma za identifikaciju, pa se postavlja pitanje koliko su takvi pokušaji uopšte opravdani. S druge strane, one su otvorile i niz novih pitanja. Ona se tiču pre svega uloge i značenja prisutnih/odsutnih sekundarnih polnih karakteristika, pre svega korelacije između sekundarnih polnih karakteristika i uzrasta, ali i mogućih lokalnih i/ili regionalnih razlika u zastupljenosti predstava određenog pola/roda, i značenja i funkcije figurina uopšte.

Literatura

- Amadiume, Ifi. 1997. *Re-inventing Africa. Matriarchy, Religion and Culture*. London and New York: Zed Bookd Ltd.
- Bailey, Douglass. 1994a. „Reading Prehistoric Figurines as Individuals”. *World Archaeology* 25 (3), 321–331.
- Bailey, Douglass. 1994b. „The Representation of Gender: Homology of Propaganda”. *European Journal of Archaeology* 2 (2): 215–228.
- Bailey, Douglass W. 2013. „Figurines, Corporeality, and the Origins of the Gendered Body”. In *Companion to Gender Prehistory*, edited by Diane Bolger, 244–264. Hoboken: John Wiley & Sons, Inc.
- Bahofen, Johan J. 1990. *Matrijarhat*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Batović, Šime. 1978. „Jadranska zona”. U *Praistorija jugoslavenskih zemalja II*, urednik Alojz Benac, 473–634. Sarajevo: Svijetlost i Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Benac, Alojz. 1978. „Prelazna zona”. U *Praistorija jugoslavenskih zemalja II*, urednik Alojz Benac, 363–470. Sarajevo: Svijetlost i Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Biehl, Peter F. 1996. „Symbolic Communication Systems: Symbols on Anthropomorphic Figurines of the Neolithic and Chalcolithic from South-Eastern Europe”. *Journal of European Archaeology* 4, 153–176.
- Cermanović, Aleksandrina. 1956. „Dva tipa vinčinih statueta i njihovo tumačenje”. *Zbornik Filozofskog fakulteta IV*, 81–87.
- Daems, Aurelie. 2004. „On Prehistoric Human Figurines in Iran: Current Knowledge and some Reflections”. *Iranica Antiqua* 39, 1–31.

- Eller, Cynthia. 2001. *The Myth of Matriarchal Prehistory. Why an Invented Past Won't Give Women a Future*. Boston: Beacon Press.
- Engels, Fridrih. 1960. *Poreklo porodice, privatne svojine i države*. Beograd: Kultura.
- Frejzer, Džems Dž. 1937. *Zlatna grana*. Beograd: Kosmos.
- Garašanin, Draga. 1968. „Religija i kult neolitskog čoveka na centralnom Balkanu”. U *Neolit centralnog Balkana*, urednik Lazar Trifunović, 241–258. Beograd: Narodni muzej.
- Gimbutas, Marija. 1982. *The Goddesses and Gods of Old Europe*. Los Angeles: The University of California Press.
- Gimbutas, Marija. 1989. *The Language of the Goddess*. San Francisco: Harper & Row Publishers.
- Gimbutas, Marija. 1991. *The civilization of the Goddess. The World of Old Europe*. San Francisco: Harper Collins.
- Gimbutas, Marija. 1999. *The Living Goddesses*. Berkeley: The University of California Press.
- Glišić, Jovan. 1968. „Ekonomika i socijalno ekonomski odnosi u neolitu Podunavsko-Pomoravskog basena”. U *Neolit centralnog Balkana*, urednik Lazar Trifunović, 21–50. Beograd: Narodni muzej.
- Goodison, Lucy and Christine Morris. 2013. „Goddesses in Prehistory”. In *A Companion to Gender Prehistory*, edited by Diane Bolger, 265–287. Chichester: Wiley-Blackwell.
- Haaland, Gunnar and Randi Haaland. 1995. „Who Speaks the Goddess's Language? Imagination and Method in Archaeological Research”. *Norwegian Archaeological Review* 28 (2), 105–121.
- Hayden, Brian. 1986. „Old Europe: Sacred matriarchy or complementary opposition?”. In *Archaeology and Fertility Cult in the Ancient Mediterranean. Papers presented at the first International conference on archaeology of the ancient Mediterranean. The University of Malta 2–5 September 1985.*, edited by Anthony Bonnano, 17–30. Amsterdam: B.R. Gruner Publishing Co.
- James, Edwin O. 1960. *Le Culte de la Déesse-Mère*. Paris: Payot.
- Kuijt, Ian and Meredith S Chesson. 2005. „Lumps of Clay and Pieces of Stone: Ambiguity, Bodies, and Identity as Portrayed in Neolithic Figurines”. In *Archaeologies of the Middle East: Critical Perspectives*, edited by Susan Pollock and Reinhard Benbeck, 152–183. Oxford: Blackwell Publishing.
- Lagana, Louis. 2009. „The Re-emergence of the Great Mother Goddess”. *International Journal of Arts and Sciences* 3 (3), 67–76.
- Lazić, Miroslav. 2015. „Prilog tumačenju antropomorfnih terakota iz Vinče”. *Arhaika* 3, 89–110.
- Lesure, Richard G. 2002. „The Goddess Diffracted: Thinking about the Figurines of Early Villages”. *Current Anthropology* 43 (4), 587–610.
- Letica, Z. 1988. „Anthropomorphic and zoomorphic figurines from Divostin”. In *Divostin and the Neolithic of Central Serbia*, edited by Alan McPherron and Dragoslav Srejević, 173–201. Kragujevac and Pittsburgh: Narodni muzej Kragujevac, University of Pittsburgh.
- Liversejđž, Toni. 2010. *Velika boginja*. Beograd: Arhipelag.
- Marangou, Christina. 2000. „Neolithic Figurines from Northern Greece”. In *Karanovo, Band III, Beitrage zum Neolithikum in Sudosteuroopa*, edited by Stefan Hiller and Vasil Nikolov, 229–244. Wien: Phoibos Verlag.

- Marangou, Christina. 2009. „Gendered/Sexed and sexless beings in Prehistory: Readings of the invisible gender”. In *FYLO: Engendering Prehistoric ‘Stratigraphies’ in the Aegean and the Mediterranean. Proceedings of an International Conference University of Crete, Rethymno 2–5 June 2005*, edited by Katerina Kopaka, 81–99. Liege: Universite de Liège et UT-PASP.
- Mellaart, James. 1964. „Excavations at Çatal Hüyük, 1963, Third Preliminary Report”. *Anatolian Studies* 14, 39–119.
- Mellaart, James. 1967. *Çatal Hüyük. A Neolithic Town in Anatolia*. New York: McGraw-Hill Book Company.
- Mellaart, James. 1970. *Excavations at Hacilar*. Edinburgh: University Press.
- Meskel, Lynn. 1995. „Goddesses, Gimbutas and new Age archaeology”. *Antiquity* 69 (262), 74–86.
- Milojković, Jasmina. 1990. „The Anthropomorphic and Zoomorphic Figurines”. In *Selevac: A Neolithic Village in Yugoslavia*, edited by Ruth Tringham and Dušan Krstić, 397–436. Los Angeles: UCLA Institute of Archaeology.
- Mina, Maria. 2007. „Figurines without sex; People without gender?” In *Women in Archaeology, Women in Antiquity*, edited by S. R. Hamilton, R. Whitehouse and K. Wright, 263–282. Walnut Creek: Left Coast Press.
- Mina, Maria. 2008. „Figurin’ Out Cretan Neolithic Society: Anthropomorphic Figurines, Symbolism and Gender Dialectics”. In *Escaping the Labyrinth: The Cretan Neolithic in Context (Sheffield Studies in Aegean Archaeology 8)*, edited by Valasia Isaakidou and Peter Tomkins, 115–135. Oxford: Oxbow books.
- Morgan, Luis H. 1981. *Drevno društvo*. Beograd: Prosveta.
- Nakamura, Carolyn and Lynn Meskel. 2009. „Articulate Bodies: Forms and Figures at Çatalhöyük”. *Journal of Archaeological Method and Theory* 16, 205–230.
- Nanoglou, Stratos. 2010. „The representation of phalli in Neolithic Thessaly, Greece”. *Documenta Praehistorica XXXVII*, 251–225.
- Naumov, Goce. 2015. „The Early Neolithic communities in Macedonia”. *Arheologické rozhledy LXVII*, 331–355.
- Nikolov, Vasil and Dessislava Takorova. 2021. Painted pottery from Early Neolithic Site Slatina-Sofia, rad predstavljen na međunarodnoj konferenciji *Reading the Patterns*, University of Oxford, 25–26. maj 2021.
- Rasteiro, Rita and Chikhi Lounès. 2013. „Female and Male Perspectives on the Neolithic Transition in Europe: Clues from Ancient and Modern Genetic Data”. *PLoS ONE* 8(4): e60944. doi:10.1371/journal.pone.0060944
- Sanev, Vojislav. 2006. „Anthropomorphic Cult Plastic of Anzabegovo-Vršnik Cultural Group of the Republic of Macedonia”. In *Homage to Milutin Garašanin*, edited by Nikola Tasić and Cvetan Grozdanov, 171–191. Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts, Macedonian Academy of Sciences and Arts.
- Srejić, Dragoslav. 1968. „Neolitska plastika centralnobalkanskog područja”. U *Neolit centralnog Balkana*, urednik Lazar Trifunović, 177–239. Beograd: Narodni muzej.
- Stanković, Svetozar. 1992. *Kulna mesta i predmeti u starijeneolitskim kulturama centralnobalkanskog područja*. Nepublikovana doktorska disertacija. Beograd: Filozofski fakultet.

- Stanković, Svetozar and Vladimir Leković. 1992. „Neolithic Settlement at Blagotin“, *Glasnik SAD* 9, 177–179.
- Talalay, Lauren E. 1993. *Deities, Dolls, and Devices: Neolithic Figurines from Franchthi Cave, Greece*. Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press.
- Talalay, Lauren E. 1994. „A Feminist Boomerang: The Great Goddess of Greek Prehistory“. *Gender & History* 6 (2), 165–183.
- Tasić, Nenad. 2008. „Nemi svedoci jednog vremena – figuralna umetnost Vinče“. U *Vinča – praistorijska metropola*, urednik Dubravka Nikolić, 139–163, Beograd: Filozofski fakultet, Narodni muzej, Muzej grada Beograda i Galerija SANU.
- Tasić, Nikola. 1973. *Neolitska plastika*. Beograd: Muzej grada Beograda.
- Tringham, Ruth and Margaret W. Conkey. 1998. „Rethinking figurines: A Critical view from Archaeology of Gimbutas, the “Goddess” and Popular Culture“. In *Ancient Goddesses: The Myths and the Evidence*, edited by Lucy Goodison and Christine Morris, 22–45. London: British Museum Press.
- Tripković, Ana, Marko Porčić and Sofija Stefanović 2017. „Mothers and figurines: Representation of pregnancy in the Early Neolithic of Central Balkans?“. *Arhaika* 5, 79–98.
- Ucko, Peter J. 1962. „The Interpretation of Prehistoric Anthropomorphic Figurines“. *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 92 (1), 38–54.
- Ucko, Peter J. 1968. *Anthropomorphic Figurines of Predynastic Egypt and Neolithic Crete with Comparative Material from the Prehistoric Near East and Mainland Greece*. London: Andrew Szmidla.
- Vasić, Miloje. 1936. *Praistoriska Vinča III*. Beograd: Izdanje i štampa Državne štamparije Kraljevine Jugoslavije.
- Vuković, Jasna and Slaviša Perić. 2014. “Male figurines from Pavlovac-Čukar, Southern Serbia”. In *Anthropomorphism and symbolic behaviour in the Neolithic and Copper Age communities of South-Eastern Europe*, edited by Emil Ursuand Stanislav Terna, 249–274. Suceava: Muzeul Bucovinei.
- Zorbić, Branka. 2004. „Antropomorfne figurine, žrtvenici, prosopomorfni poklopci“. U *Grivac–Naselja protostarčevačke i vinčanske kulture*, urednik Milenko Bogdanović, 317–363. Kragujevac: Centar za naučna istraživanja SANU i Univerzitet u Kragujevcu.

Internet izvori

- Espresso. 2020. „Otkrili smo pravu istinu o vinčanskom pismu! O ovome se mnogo priča i piše, a sada je vreme da srušimo mit! (foto)“. *Espresso* 17. 10. 2020. <https://www.espresso.co.rs/vesti/drustvo/639079/vinca-arheologija-praistorijakultura-vincansko-pismo-srbija-beograd-grocka>
- Nikolić, Zoran. 2014. „Zlatno doba ljudske civilizacije rođeno u beogradskom komšiluku“. *Novosti* 07. 02. 2014. <https://www.novosti.rs/vesti/beograd.74.html:476726-Zlatno-doba-ljudskecivilizacije-rodjeno-u-beogradskom-komsiluku>
- Nikolić, Zoran. 2016. „Beogradske priče: Zabasali smo u bespuće na putovanju ka precima“. *Novosti* 21. 04. 2016. <https://www.novosti.rs/vesti/beograd.74.html:601447-Beogradske-price-Zabasalismo-u-bespuce-na-putovanju-ka-precima>

Jasna Vuković
 Department of Archaeology,
 Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Domination of Women? Gender Representation in the Corpus of Late Neolithic Anthropomorphic Figurines

Since the inception of the discipline of archaeology, figurines have been considered as the basis for research into the prehistoric social order and religious ideas. In spite of the numerous critiques, the idea that they are the reflection of adoration of Mother Goddess and fertility cults, has persevered even to the present day, mainly thanks to the work of Maria Gimbutas. Her simplified approach to prehistory, apart from giving rise to pseudo-archaeological narratives, has induced severe criticism and polemics inside archaeology. The concept of the Goddess has migrated during the recent period from the academic writing to the realm of pseudo-science, daily politics and activism. In our country, the ideas of the Golden Past, considered to be the origin of the European civilization, are particularly present in the „grey zone“: the public sphere, facilitated through media. All these narratives are based upon the preconception that in the Neolithic collections the representations of women dominate. The results of the preliminary analyses of gender representation in Neolithic assemblages have proven that the claims of women's dominance are ill-founded, and emphasized once more the significant presence, or even dominance of asexual figurines. On the other hand, the criteria for identification have shown to be unreliable, raising the question of usefulness of such attempts, as well as a number of new questions. Primarily, the role and meaning of the presence/absence of secondary sex attributes, their correlation to age, as well as possible regional differences in meaning and function of figurines are discussed.

Keywords: anthropomorphic figurines, Late Neolithic, representation of gender/sex, Mother Goddess, fertility cult

Domination des femmes: représentation des sexes dans le corpus de figurines anthropomorphes du Néolithique tardif

Dès les origines de la discipline, les figurines présentaient la base d'étude du système social préhistorique et des notions religieuses. Malgré de nombreuses critiques, l'idée qu'elles sont le reflet d'adoration de la Grande Déesse et du culte de la fertilité est, plus ou moins, entretenue jusqu'à aujourd'hui, surtout grâce aux travaux de Maria Gimbutas. Sa manière simplifiée de voir la préhistoire a non seulement donné les ailes à la pseudoscience, mais a aussi suscité de sévères critiques et débats dans l'archéologie mondiale. Dans l'époque mo-

derne, le concept de la Déesse est passé du milieu académique à la sphère de la pseudoscience, de la politique quotidienne et de l'activisme, et par conséquent dans notre pays, les idées sur Le passé doré, considéré comme base de la civilisation européenne, existent principalement dans « la zone grise » – dans l'espace public où elles sont transférées par le biais des médias. Tous ces récits reposent sur les préjugés de la représentation de la femme dominant les collections néolithiques. Les résultats préliminaires de l'analyse de la représentation des sexes dans les assemblages de figurines ont confirmé que les affirmations sur la domination quantitative des représentations féminines sont sans fondement et ont encore une fois souligné une présence importante et parfois la domination des représentations asexuelles bien que les critères de l'identification se soient révélés non fiables et que par conséquent se pose la question sur la justification de ces tentatives. De l'autre côté elles ont ouvert de nombreuses questions. Elles se rapportent avant tout au rôle et à la signification de caractéristiques sexuelles secondaires présentes/absentes, surtout à la corrélation des caractéristiques sexuelles secondaires et de l'âge, mais aussi aux différences possibles locales et/ou régionales dans la présence de représentations d'un certain sexe/genre, et à la signification et à la fonction des figurines en général.

Mots-clés: figurines anthropomorphes, Néolithique tardif, représentations du sexe/du genre, Grande Déesse, culte de la fertilité

Primljeno / Received: 22. 06. 2021.

Prihvaćeno / Accepted for publication: 09. 08. 2021.